

اهمیت بررسی سفرنامه های فارسی نویسان هند

عاطفه خدایی^۱

استاد همکار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مجازی، جامعه المصطفی العالمیه قم، قم، ایران

چکیده

سفرنامه‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین رسانه‌های بین فرهنگی حاصل کنجکاوی و تلاش‌های شخص سفرنامه نویس هستند. این آثار به دلیل اطلاعاتی که از مکان‌ها، اشخاص و فرهنگ‌ها ارائه می‌دهند، جذابیت ویژه‌ای دارند. سفرنامه‌های فارسی نویسان هندی گنجینه‌ای ارزشمند از تاریخ و فرهنگ این سرزمین به شمار می‌آیند. این آثار نه تنها روابط فرهنگی بین ایران و هند را به تصویر می‌کشند، بلکه اطلاعات مهمی در مورد اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن دوره نیز ارائه می‌دهند. به لحاظ ادبی نیز متن سفرنامه حاوی اطلاعات مهمی از سبک دوره و سبک شخصی نویسنده و حتی تأثیرپذیری یا تأثیرگذاری وی بر فارسی‌نویسی در هند است. سفرنامه‌نویسی در دوره صفویه تا قاجاریه رونق گرفت و زمینه تبادل دوسویه فرهنگی میان دو کشور را فراهم کرد. از جمله اهداف نوشتن این سفرنامه‌ها، انتقال دانش و اندیشه‌ها از یک سرزمین به سرزمین دیگر است که زمینه‌ساز شناخت بهتر فرهنگ شرق نسبت به غرب شده است. با وجود میلیون‌ها سند تاریخی فارسی در هندوستان، این کشور یکی از بزرگترین منابع اسناد تاریخی فارسی جهان محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: سفرنامه، فرهنگ ایرانی و هندی، تبادل فرهنگی، ادبیات فارسی در هند.

¹ Email: A.khadayi@mou.ir

مقدمه

یکی از بهترین راه‌های بقا و غنای فرهنگ‌ها از طریق سخن گفتن آنها با یکدیگر است. امکان دارد این سخن گفتن از جنس سیاسی یا اقتصادی باشد، اما به نظر می‌رسد صلح‌آمیزترین نوع ارتباط بین فرهنگ‌ها از طریق ادبیات صورت می‌گیرد. متون ادبی از طریق وارد شدن در گفتگو با سایر فرهنگ‌ها و داد و ستد فرهنگی با آنها خود را غنا می‌بخشند. سفرنامه‌ها در ذات و سرشت خود منطقی گفتگویی دارند؛ یعنی مسافر فرهنگ خود را به همراهش به سایر کشورها می‌برد و از ایشان تاثیر می‌پذیرد و این تاثیر و تاثر را در سفرنامه خود آشکار می‌کند.

«سفرنامه در حقیقت مجموعه‌ای مکتوب از مشاهدات و گزارش‌های یک مسافر است که مبتنی بر دیدگاه خاص و آرا و عقاید وی از پدیده‌های اجتماعی و اوضاع اقتصادی و سیاسی یک جامعه است، جامعه‌ای که او در مدت زمانی کوتاه شاید فقط به جزئیات آن پرداخته است؛ جزئیاتی که هرچند در نظر مورخان و پژوهشگران هم عصر سفرنامه نویس اهمیت چندانی ندارد، اما برای پژوهشگران نسل‌های بعد به دلیل بازسازی موقعیت‌ها و مواضع سیاسی، اقتصادی و به ویژه اجتماعی و فرهنگی گذشته، از اهمیت چشمگیری برخوردار است.» (ططری، ۱۳۸۳: ۷)

بررسی سفرنامه‌ها از جنبه‌های گوناگون تاریخی، فرهنگی، جغرافیایی و ادبی اهمیت ویژه‌ای دارد. این متون، علاوه بر ارائه اطلاعات ارزشمند درباره جوامع و سرزمین‌های مختلف، دیدگاه‌های نویسندگان را درباره جهان پیرامون‌شان نشان می‌دهند. شناخت تحولات تاریخی و فرهنگی، بررسی روابط بین جوامع و تمدن‌ها، آگاهی از وضعیت اجتماعی و زندگی روزمره مردم، بررسی دیدگاه‌های نویسندگان و پیش‌دآوری‌های فرهنگی، ارزش‌های ادبی و زبانی، کشف جزئیات کمتر شناخته شده تاریخ، کمک به مطالعات جغرافیایی و حتی کمک به مطالعات تطبیقی از جمله مواردی است که ارزش و اهمیت سفرنامه‌ها را به خوبی نشان می‌دهد.

«اهمیت و ارزشی که می‌توان برای سفرنامه‌ها قائل شد بیشتر به خاطر شناختی است که از ملل مختلف به دست داده‌اند و همچنین بررسی موقعیت زمانی و مکانی کشورها. هرچه به زمان حال نزدیک‌تر می‌شویم، این موارد در سفرنامه‌ها مشهودتر می‌گردد؛ علی‌الخصوص با فراهم بودن

مجموعه اطلاعات تاریخی مدون تصحیح کنندگان و کوشندگان برای نشر اینگونه کتابها نیز قادرند با استناد به موارد تاریخی مطالب را روشن تر در اختیار علاقمندان بگذارند.» (فاروقی، ۱۳۶۱: ۱۷۲)

سفرنامه های فارسی نویسان هندی، گنجینه ای ارزشمند از تاریخ و فرهنگ هند به شمار می آیند. این سفرنامه ها نه تنها روابط فرهنگی بین ایران و هند را به تصویر می کشند، اطلاعات مهمی در مورد اوضاع اجتماعی و سیاسی آن دوره نیز ارائه می دهند. به نظر می رسد سابقه وجود سفرنامه های فارسی مرتبط با کشور هندوستان به دوران ساسانی می رسد. فاروقی در کتاب سیری در سفرنامه ها می گوید: «برخی معتقدند سابقه سفرنامه نویسی در ایران به دوره ساسانیان و به زمان برزویه طیب، پزشک خسرو انوشیروان، می رسد که سفری طولانی به کشور هندوستان داشت و از جانب پادشاه ساسانی مامور ترجمه کتاب کلیله و دمنه شد.» (همان: ۳)

در این مقاله، به اهمیت بررسی سفرنامه های فارسی نویسان هندی پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

از دیرباز تاکنون درباره سفرنامه‌ها کتاب‌ها مقالات بسیاری نوشته شده و پژوهش‌های بسیاری انجام شده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم. سیری در سفرنامه‌ها از فؤاد فاروقی یکی از بهترین کتاب‌هایی است که در خصوص سفرنامه‌ها نوشته شده است. درباره سفرنامه ناصر خسرو، ابن بطوطه، حاج سیاح و دیگران نیز مطالعات موردی بسیاری انجام شده است. آنچه در این مقاله مد نظر است سفرنامه‌هایی است که درباره کشور هند است: نویسندگانی از ایران زمین درباره هند نوشته‌اند یا فارسی نویسان هند خود سفرنامه‌ای به زبان فارسی نگاشته‌اند. «سفرنامه‌های فارسی هند؛ نخستین روایت گران نظام مشروطه انگلیس (مطالعه موردی: شگرف‌نامه ولایت، تحفه العالم و مسیر طالبی)» یکی از مقاله‌های مرتبط با موضوع این پژوهش است که به شکل موردی به بررسی نظام مشروطه انگلیس و مقایسه آن با ایران و هند پرداخته است.

کتاب‌شناسی سفرنامه‌های حج مسلمانان هند، سفرنامه حج غلام الحسین پانی پتی از هندوستان (سال ۱۳۵۳ق)، انیس الحجاج صفی بن ولی قزوینی؛ راهنمای مصور سفر دریایی حج از هند و... از جمله آثاری هستند که به شکل خاص به سفر حج مسلمانان هند پرداخته است.

در این مقاله به طور عام به اهمیت سفرنامه‌های فارسی هند پرداخته شده و به طور موردی برخی سفرنامه‌های مهم هند بررسی شده، شواهدی برای اثبات نیز مدعا خواهد آمد.

اهمیت سفرنامه‌های فارسی هند

رابطه ادبی ایران و هند یکی از عمیق‌ترین و پربارترین تعاملات فرهنگی در تاریخ جهان است. این ارتباط از دوران باستان آغاز شده و در طول قرن‌ها به‌ویژه در دوره‌های اسلامی، گورکانیان هند و تا به امروز ادامه داشته است. در متون کهن، شباهت‌هایی میان اساطیر ایران و هند دیده می‌شود. زبان‌های سانسکریت و اوستایی دارای ریشه‌های مشترک بوده و برخی داستان‌ها و مفاهیم آیینی میان این دو فرهنگ مشترک هستند. با ورود اسلام به هند و حضور سلسله‌هایی مانند غزنویان، غلامان دهلی، و تیموریان (گورکانیان)، فارسی به‌عنوان زبان رسمی دربار، ادبیات و دیوان‌سالاری هند استفاده شد. این دوران، اوج شکوفایی تعاملات ادبی بین ایران و هند بود.

این ارتباط تا حدی بود که در دوره‌هایی از تاریخ، فارسی به عنوان زبان رسمی و فرهنگی دربارهای هند انتخاب شده بود. به‌ویژه در دوره گورکانیان (تیموریان هند) مانند اکبرشاه و شاه جهان، هند مرکز توجه شاعران و ادیبان ایرانی بود و شاعرانی از ایران برای استفاده از این فضا به هند مهاجرت کرده بودند. شاعرانی نیز مانند امیر خسرو دهلوی، میرزا غالب، بیدل دهلوی و بسیاری دیگر نیز اصالت هندی داشتند، ولی آثار ارزشمندی به فارسی سرودند. در این دوره بسیاری از متون تاریخی، علمی و فلسفی به فارسی نوشته یا از سانسکریت به فارسی ترجمه شدند.

سفرنامه‌ها، به هر زبانی نوشته شده باشند، یکی از ارکان مهم تاریخ‌نویسی هستند که اطلاعات ارزشمندی درباره فرهنگ و اوضاع اجتماعی جوامع مختلف ارائه می‌دهند. این آثار زمینه تبادل فرهنگی میان ملل مختلف را فراهم کرده‌اند. سفرنامه‌های فارسی درباره هند اهمیت زیادی در شناخت تاریخ، فرهنگ، آداب و رسوم، روابط سیاسی و اقتصادی این سرزمین دارند. این متون، اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت اجتماعی، ساختار حکومتی، مذهب، هنر و زندگی روزمره مردم هند در دوره‌های مختلف ارائه می‌دهند. همچنین، سفرنامه‌ها بازتابی از تعاملات تاریخی ایران و هند بوده و نشان‌دهنده تأثیرات متقابل این دو تمدن بر یکدیگر هستند. از نظر ادبی، این متون منابعی ارزشمند برای پژوهش‌های تاریخی، فرهنگی و تطبیقی محسوب می‌شوند. برخی از سفرنامه‌های فارسی موجود در هند به چاپ رسیده‌اند که در ادامه به تعدادی از آنها اشاره می‌شود و بسیاری از این سفرنامه‌ها هنوز به صورت نسخه خطی باقی ماندند که گنجینه عظیمی از فرهنگ را در کشور هند در خود دارند امید است پژوهشگران بیش از پیش به این منابع بپردازند.

معرفی موردی برخی سفرنامه‌های فارسی نویسان هندی

چندین سفرنامه ارزشمند از فارسی‌نویسان هندی وجود دارد که اطلاعات مهمی درباره هند و دیگر سرزمین‌ها ارائه می‌دهند. در ادامه، برخی از این سفرنامه‌ها معرفی شده‌اند:

تحفه العالم (نویسنده: میر عبدالطیف خان شوشتری (قرن ۱۸ م / ۱۲ ه.ق.))

موضوع: تحفه العالم گزارش دیده‌ها و شنیده‌های مؤلف از ۱۱۹۰ تا ۱۲۱۶ ق. در نواحی غربی ایران، عراق و هند است. کتاب در یک مقدمه و نوزده فصل تدوین گردیده است و اگر ذیل آن نیز فصلی از کتاب به شمار آید، شمار باب‌های کتاب به بیست می‌رسد؛ اما تمامی فصول کتاب، سفرنامه نیست، بلکه بخش سفرنامه از فصل پانزدهم کتاب آغاز می‌شود. تحفه العالم در بخش‌هایی که به توصیف شهرها و نواحی هند، آب و هوا و فرآورده‌های کشاورزی آن سرزمین و آداب و رسوم و جشن‌ها و پرستشگاه‌ها و باورهای هندیان می‌پردازد، آگاهی‌های فراوانی درباره سرزمین و مردم هند و چگونگی رخنه استعمارگران اروپایی، به ویژه انگلیسی، در این سرزمین به دست می‌دهد. شاید از این لحاظ، تحفه‌العالم جزء معدود کتاب‌هایی باشد که درباره جزئیات زندگی مردم هند به زبان فارسی تألیف شد که خود نشان دهنده دقت نظر و باریک بینی مؤلف است.

شگرف‌نامه ولایت (نویسنده: اعتصام‌الدین جونپوری (قرن ۱۸ م / ۱۲ ه.ق.))

موضوع: سفرنامه‌ای درباره تجربه سفر نویسنده از هند به انگلستان و مشاهدات او از فرهنگ، سیاست، زندگی اجتماعی و دستاوردهای علمی و صنعتی اروپاییان است. این کتاب، اولین سفرنامه و دست نوشته فارسی است که درباره زندگی اروپاییان نوشته شده است. نویسنده شگرف‌نامه، شخصی از فارسی زبانان بومی هندوستان، نخستین آسیایی است که به اروپا سفر کرده و از انگلستان دیدار داشته است. مسافرت وی به اروپا و ولایت «انگلند» به مناسبت ارسال نامه‌ای از طرف پادشاه گورکانی هند به پادشاه انگلستان بوده، به همراه یکی از کارگزاران کمپانی هند شرقی انگلیس انجام شده و حدود ۲ سال و ۹ ماه به طول انجامیده است. این کتاب شرح این سفرنامه است.

سفرنامه منشی اسماعیل به انگلستان (نویسنده: منشی اسماعیل (۱۱۸۵ق/ ۱۷۷۱م))

موضوع: این سفرنامه در برگیرنده اطلاعات مهمی درباره تکاپوهای کمپانی هند شرقی انگلیس در شبه قاره هند و به ویژه بنگال است. نویسنده در تنظیم سفرنامه خود فصل بندی خاصی را مدنظر قرار نداده و بدون ارائه عناوین و موضوعات مورد علاقه خود یکسره به شرح زندگانی، فعالیت های شغلی و نقل خاطرات سفر دریایی خود به انگلستان پرداخته است. در یک نگاه کلی سفرنامه او را می توان به سه بخش کاملاً متمایز تقسیم کرد: بخش نخست در شرح احوال و تکاپوهای وی برای یافتن شغل مناسب در دستگاه دیوانی بنگال و در نهایت دستگاه اداری کمپانی هند شرقی؛ بخش دوم در شرح ماجراهای سفر شش ماه و شانزده روزه وی به همراه کلود راسل در کشتی و توقف و دیدار وی از سه جزیره بر سر راه یعنی کیپ، سنت هلنا و یک جزیره دیگر؛ و بخش سوم در شرح ورود او به انگلستان و اقامت وی در چند شهر انگلیس از جمله لندن، پورت اسموث و ولج و در واقع شرح مشاهدات عینی و مستقیم او از جامعه انگلستان است.

مسیر طالبی (۱۲۱۹ ه.ق) (نویسنده: میرزا ابوطالب خان)

موضوع: مسیر طالبی، در سه جلد تدوین شده است. جلد اول حاوی شرحی از حال و کار پدر مولف و خانواده او و نیز خود وی است. مولف در این جلد بیان می کند که چگونه با رها کردن زندگانی و اموال خویش از راه دریا رهسپار هند شده است. جلد دوم همچنین درباره دیدنی ها، شنیدنی ها در این کشور سخن می گوید و استنتاج هایی را که از خلق و خوی مردم آن دیار می بیند، بیان می کند. جلد سوم، به شرح ماجراهای بازگشت نویسنده از انگلیس به هند است.

بحث و بررسی

سفرنامه‌ها منابعی سرشار از اطلاعات مهم هستند که می‌توان بنا به ضرورت مواردی را از آنها استخراج کرد. سفرنامه‌های فارسی هند علاوه بر اطلاعات معمول همه سفرنامه‌ها، چون نمایش اوضاع اجتماعی یا انتقال دانش و اندیشه به لحاظ زبانی و تنوع ادبیاتی نیز اهمیت خاص خود را دارد. در ادامه به هر یک از موارد با ذکر مثال‌هایی پرداخته می‌شود.

انتقال دانش و اندیشه

سفرنامه‌ها به‌عنوان ابزارهای قدرتمندی برای انتقال دانش و اندیشه عمل می‌کنند. این آثار نه تنها تجربیات شخصی نویسندگان را ثبت می‌کنند، بلکه زمینه تبادل دوسویه فرهنگی میان جوامع مختلف را فراهم می‌کنند. از طریق سفرنامه‌ها، نویسندگان توانسته‌اند مفاهیم فرهنگی، فلسفی و علمی خود را با مخاطبان دیگر سرزمین‌ها به اشتراک بگذارند. این تبادل فکری باعث گسترش آگاهی نسبت به فرهنگ‌های مختلف شده و به‌خصوص شناخت بهتر شرق نسبت به غرب یا بالعکس را تسهیل کرده است. نویسندگان ایرانی که به هند سفر کرده‌اند یا ایرانیان و هندی‌هایی که به غرب سفر می‌کردند، مشاهدات خود را ثبت کرده‌اند که منجر به آگاهی بیشتر از تمدن و فرهنگ مقصد شده است. برای مثال، «شگرفنامه ولایت» نوشته منشی اعتصام‌الدین جونپوری یکی از نخستین منابع فارسی است که اطلاعاتی درباره انگلستان ارائه داده است.

در بخش «ذکر تعلیم علم هیئت یعنی اشکال زمین و آسمان» آمده است: «گویند که ما بالای دنیا هستیم و مردم دیگر ملک‌ها به زیراند و این به قیاس نزدیک است، اما قول حکمای پارس و فرنگ در باب گردش آسمان و زمین متضاد فیه واقع شده، بدون علم حکمت تشفی خاطر بالکلیه نمی‌شود و هرگاه که از گردش زمین رب‌روج افلاک برابر دنیا می‌آید، گویند که الحال عمل فلان برج است... و دیگر اسطرلاب هم در آنجا دیده شد به شکل مدور ساختند حساب علم نجوم به رقوم هندسه در آن مرقوم ساختند که از آن ساعات سعد و نحس دریافت می‌شود.» (جونپوری، ۱۳۹۷:

همانطور که مشاهده می‌شود، نویسنده به ذکر بحث نجوم پرداخته و عقاید دانشمندان پارس و فرنگ را مقایسه کرده است؛ همچنین برخی وسایل نجومی موجود در فرنگ را شرح داده است.

ویژگی‌های ادبی سفرنامه‌ها

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های بررسی هر متن به‌ویژه متون کهن، بررسی این متون به لحاظ ادبی است. چهار سفرنامه بررسی شده در این مقاله ویژگی‌های خاص خود را دارند. نخست به ویژگی‌های مشترک این سفر این سفرنامه‌ها می‌پردازیم. شواهد متنی نشان می‌دهد تمامی این سفرنامه‌ها، همچون سایر متون قدیمی، با حمد و سپاس خداوند آغاز شده‌اند. مثال‌هایی از این دست توجه کنید:

تحفه‌العالم:

«دلکش صفیری که عندلیب دستان سرای خامه، نغمه پردازی و روان پرور کلامی که قلم واسطی نژاد، صفحه طرازی نماید. ستایش پروردگاریست ذوالمنن که از بدایع قدرت او افراختن نیلگون سپهر و برافروختن ماه و مهر است؛ پدیدآورنده لیالی و ایام و رابطه سلسله شهور و اعوام...»

ولایت نامه شگرف:

«ستایش و نیایش مالک ملکی را سزد که در ولایت بلانهایت جلالش، تنگ اندیشه انسان به‌قصور گام فرسایی از نهایت آبله پایی خط عجز بر بینی کشیده، مهندس خرد فیلسوفان به‌نارسایی مرحله پیمایی از غایت کم پایی قلم بر کاغذ شکسته، معلم عقل شایان در دریای ناپیدا کنار کمالش جهاز فطرت از طوفان حیرت در اول قدم به ساحل ناکامی [به] لنگر سکوت قائم کرده و خلاصی وهم، سر رشته [بادبان] سست‌پردازی از دست فروهشته مانند تباهی زدگان گرداب بحر فنا، غوطه خورده...»

مسیر طالبی:

«بعد حمد خداوند عالم که بخشنده همم به نوع بنی آدم و متمم عزایم آن جمع عجز توأم است و نعت برگزیده عرب و عجم، سیاح فضای فلک اعظم، و صلوات بر آل و اصحاب او — رضی الله عنهم حافظین — مسیر بر و بحر عالم، ابوطالب بن محمد اصفهانی، به عرض شایقان جزو نکته‌دانی می‌رساند که چون به سبب اقتضای، افتاد کار و گردش لیل و نهار ناسازگار، مرا سکون در منزل و وطن دشوار گشته، سفرهای بسیار اتفاق افتاد.»

سفرنامه منشی اسماعیل:

«سبحان الله و بحمده که آسمان و زمین را به انواع مخلوقات زیب و زینت بخشید و در آبدار سخن را در لسان انسان از اقسام منظوقات کرامت فرموده پس اصراف این امتعه عطیه عظمای به حمد و ثنای قادر بی‌همتا جل جلاله لازم و مناسب است.»

منت خدای را که کریم و رحیم ماست	آن دم به صرف حمد تو آرم همین به جاست
از قدرت عظیم تو شد ممکن الوجود	کردی مرا عنایت و دادی هر آنچه خواست
عرض و سما و کوه مشید تو ساختی	تعمیر جلوه‌گاه کنی بس ز مدعاست

آنچنان که از شواهد ذکر شده برمی‌آید در تمام سفرنامه‌های بررسی شده استفاده از تحمیدیه مرسوم است و از ظرفیت‌های سجع و جناس و استفاده از شواهد شعری نیز به خوبی استفاده شده است.

برخی نکات دیگر به اجمال ذکر می‌شود. برای بررسی تفصیلی مجالی فراخ‌تر لازم است.

مسیر طالبی از نظر فارسی نویسی اهمیت زیادی دارد. زیرا حاوی واژه‌ها و اصطلاحاتی است که در ایران امروز به تمامی متروک شده‌اند. اما بسیاری از همین واژه‌ها در گفتار و نوشتار امروزی

فارسی زبانان تاجیکستان (و افغانستان) دیده می شود. می توان گفت زبان این سفرنامه به فرهنگ زبانی این دو کشور نزدیک تر است تا ایران.

= سخن چند که از سفر دراز به مهمانخانه قلیل البضاعه وارد شده بودند اظهار می سازم. (۴۱)

= و در حال نان و پنیر بازاری، به نوش جان درآورده، وقت برآمدن یک پاس روز سوار جمازه روان گردید. (۴۵)

در تحفه العالم به کرات از واژگان هندی استفاده شده است. در مقاله «واژه های هندی در تحفه العالم» با دسته بندی مشخص به این اسامی پرداخته شده است. مثال هایی از همان تحقیق ذکر می شود: جگر نات و سومنات (جغرافیایی)؛ پان، پهتی، انبه (رستنی)؛ بسنت، بید، پیچکاری، تری تاجک (ادیان و فرهنگ) و... . (کدخدای طراحی، ۱۳۹۷: ۳۲)

در سفرنامه منشی اسماعیل هم گاه از همین نوع واژگانی استفاده شده که مختص فارسی زبانان هند است؛ مانند: اوقات گذاری، معامله رس، قضاکار، شب باش، خسیس الاوقات و... . (منشی اسماعیل، ۱۳۹۹: پیش درآمد)

در سفرنامه منشی اسماعیل بیش از سایر سفرنامه ها از شعر استفاده شده است. وی در شرح مکان ها، در کنار توصیفات و برای زیباتر کردن متن از شعر استفاده کرده است. گاه شاعر را نیز معرفی می کند و در برخی موارد فقط از یک مصرع بهره می برد. برای مثال بیتی از سعدی ذکر می کند که نویسنده وی را مولوی شیراز نام نهاده است.

رزق هر چند بی گمان برسد
شرط عقل است جستن از درها
(منشی اسماعیل، ۱۳۹۹: ۴۶)

یا در کنار توصیف مکان، بیتی نیز می افزاید:

«و تخت زمین سه طرفه اش ز حصار ت گیاه پرورده بر فرش زمردی ت فاخر می جوید و رایحه گل های عطر آمیزش کاخ دماغ را معطر می سازد. بیت

لاله زاری که از او روی تمنا رنگین سبزه زاری که از او چشم تماشا روشن

همان جا بالای کشتی اتفاق مبیت افتاد.» (همان: ۴۹)

همین ویژگی را به شکلی مختصرتر در کتاب تحفه العالم هم می توان مشاهده کرد:

بیچاره خرد چه برفروزد اینجا پر جبرئیل سوزد

(شوشتری، ۱۳۶۳: ۳۰۷)

در برخی موارد نیز نویسنده ابیاتی عربی یا شواهد قرانی را به متن افزوده است:

«سخن که بدینجا رسید اگر به سبب ارتباط کلامی شمه‌ای از اوضاع و احوال آن دیار نگارش

رود، باکی نیست و "ساتلوا علیکم کنه ذکرا"» (همان: ۲۴۲)

«... و به قدرت و کمال او پی برند، کما قال و اجاد:

و ففی کل شیئی له آیه تدل علی آنه واحد

(همان: ۲۳۹)

ویژگی‌های ادبی این متون خود مطلبی مفصل است. بررسی توصیفات، استفاده از آرایه‌های

ادبی، استفاده از ظرفیت طنز نیز در متن‌ها مشاهده می‌شود که باید در پژوهشی دیگر بدان پرداخت.

بازتاب اوضاع اجتماعی

یکی از مهم‌ترین اهمیت‌های سفرنامه‌ها، بازتاب اوضاع اجتماعی دوره‌ای است که در آن نوشته

شده‌اند. سفرنامه‌ها اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ سبک زندگی مردم، آداب و رسوم، باورها، طبقات

اجتماعی، مشاغل و شرایط زندگی ارائه می‌دهند. نویسندگان این آثار با نگاه دقیق خود به جزئیات،

تصویری زنده از جامعه زمان خود ترسیم می کنند و به خوانندگان امروزی این امکان را می دهند که با ساختارهای اجتماعی، چالش ها و تغییرات فرهنگی آن دوره آشنا شوند. به ویژه در سفرنامه های فارسی نویسان هند، اطلاعات مهمی درباره تنوع قومی، روابط میان گروه های مختلف و تأثیر حاکمان بر زندگی مردم یافت می شود که درک بهتری از تاریخ اجتماعی این سرزمین را فراهم می کند. برخی از این آثار مانند «منشی اسماعیل» اطلاعات ارزشمندی درباره احوال فرنگیان قدیم ارائه داده اند.

شرح بازار بنگال در زمان خشکسالی:

در سنه ۱۱۸۳ یک هزار و صد و هشتاد و سه هجری مطابق سنه ۱۱۷۷ بنگله که از عدم باریدمن بترترحمّت، زراعت ربیع و خریف ضلع بنگالا یک قلم منعدم گردید و به مبلغ یک روپیه سه آثار برنج گنده شالی آمیخته و گردآلوده کرم خورده زیاده بر دو ماه ارز بازار مرشد آباد و کلکته و هوگلی و بُردوان و مواضع تابع هر یک از مقامات ماند. (منشی اسماعیل، ۱۳۹۹: ۴۲)

شیوه جدید ازدواج در فرانسه:

از جمله مستحدثات فرانس که به تازگی در میان ایشان شیوع یافته است، این است که از بی پردگی زنان ترقی کرده مناکحات و زناشوهری را برداشته اند به وجهی معین و تراضی طرفین و دو سه ساعت رامشگری قد منعقد شود و صیغه ای در میان نیست و شرط است که بعد از عقد تا دو ماه با هم باشند پس از انقضای دو ماه هر دو مختارند با هم بمانند یا از هم جدا شوند. هر کس پی کار خود رود. (شوشتری، ۱۳۶۳: ۲۶۷)

بافت شهری در ایرلند:

قهوه خانه و آشخانه و میخانه و قمارخانه ها و عمارات بوتل سازی و آینه سازی و غیره حرفت ها که مردم متمول یا تجاره جهت کسب نفع خود و نفع آن ساخته اند از حساب و شمار افزون است. [از آن جمله] دو حمام که سقف آن از بیرون به قدر تنور بزرگی می نمود، هم دیده شد. (میرزا ابوطالب خان، ۱۳۶۳: ۷۴)

شناخت دوگانه شرقی-غربی

گاه در سفرنامه‌های فارسی هند به مواردی برمی‌خوریم که فرهنگ، رفتار یا اعمال مذهبی هندوان با سایر ملل به‌ویژه غربی‌ها مقایسه شده است. این در کنار مطالبی است که بدون مقایسه از فرهنگ غرب ذکر شده است. این مطالب ارزش جامعه‌شناسی بسیار دارد و حال و هوای جوامع مختلف در زمان حیات سفرنامه نویسنده را به خوبی به تصویر می‌کشد و می‌تواند پایه تحقیقات تطبیقی در حوزه جامعه‌شناسی باشد.

به مثال زیر که مقایسه یک عادت مذهبی میان انگلیسی‌ها و هندی‌ها است توجه کنید:

«آنچه دریافت شد عقیده ایشان با هندوان به عینه مشابهت دارد زیرا که پادریان هندوان برهمنان زناردارند که هندوان را گمراه ساخته‌اند که می‌گویند: غسل گنگ موجب [آمرزش] گناهان مدت العمر است و رعایت حال ما و دادن خیرات وسیله دخول جنت است.» (جونپوری، ۱۳۹۷: ۱۱۹)

اهمیت یافتن جهت برای مسلمانان و مسیحیان

«و ترکیب ساختن کمپاس چنان است که از آن آهن دوکی سازند که یک سر آن به طرفی مدور نماید مانند جام، بند سازند و سر دیگر که تیز باشد، چتری مدور مقدار سر جام، بسیار سبک، که از پارچه باشد خطوط شرق و غرب و جنوب و شمال... آن چتر مانند فانوس چنان از گردش به حرکت درآمده، درست به طرف قبله قرار گیرد و مسلمانان طرف قبله را دلیل سازند و کلاه پوشان سمت شمال را نشانه نمایند.» (همان: ۲۸)

تفاوت تربیت در هند و انگلستان:

تربیت اطفال ولایت در عمده‌گان به روش توانگران هندوستان و بنگاله نیست که آخوند و ادیب را به خانه نوکر می‌دارند و طفلان را از خانه بیرون نکنند که مبادا چشم بد رسد و رمد باشد و اثر کند یا آنکه [اگر] در سفر بیمار شود که خبر کرد، اما عمده‌گان انگلستان به خلاف هندوستان، گو که امیر و وزیر باشد، پسر و دختر خودها را به دوردست حواله مدرسه نمایند. (همان: ۱۶۸)

نتیجه گیری

متون ادبی از طریق وارد شدن در گفتگو با سایر فرهنگ‌ها و داد و ستد فرهنگی با آنها خود را غنا می‌بخشند. سفرنامه‌ها در ذات و سرشت خود منطقی گفتگویی دارند؛ یعنی مسافر فرهنگ خود را به همراهش به سایر کشورها می‌برد و از ایشان تاثیر می‌پذیرد و این تاثیر و تاثر را در سفرنامه خود آشکار می‌کند.

اهمیت و ارزشی که می‌توان برای سفرنامه‌ها قائل شد بیشتر به خاطر شناختی است که از ملل مختلف به دست داده‌اند و همچنین بررسی موقعیت زمانی و مکانی کشورها. هرچه به زمان حال نزدیک‌تر می‌شویم، این موارد در سفرنامه‌ها مشهودتر می‌گردد؛ علی‌الخصوص با فراهم بودن مجموعه اطلاعات تاریخی مدون تصحیح‌کنندگان و کوشندگان برای نشر اینگونه کتاب‌ها نیز قادرند با استناد به موارد تاریخی مطالب را روشن‌تر در اختیار علاقمندان بگذارند.

سفرنوشته‌های فارسی نویسان هندی نه تنها ما را با تاریخ مشترک ایران و هند آشنا می‌کند، کمک شایانی هم برای شناخت بهتر فرهنگ شرق نسبت به غرب دارد. بررسی سفرنامه‌ها نشان می‌دهد که تمامی نویسندگان، رخداد‌های روزانه را به طور ثابت ثبت کرده و به هر شخص و مکان و وسیله یا شهری که رسیده‌اند توصیفی از آن ارائه داده‌اند. در سفرنامه‌ها به‌ویژه سفرنامه ولایت‌نامه شگرف، تفاوت‌های فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی میان غرب و هند به خوبی تبیین شده است. همچنین سفرنامه‌ها منابع قابل توجهی برای بررسی ادبی متون نیز هستند. استفاده از اشعار فارسی و عربی، کنایه‌ها و ضرب‌المثل‌ها در بعضی سفرنامه‌ها مانند تحفه العالم به وضوح دیده می‌شود. بنابراین مطالعه دقیق‌تر این منابع ضروری است تا بتوانیم میراث مشترک تمدنی دو ملت بزرگ ایران و هندوستان را پاسداری کنیم.

منابع

۱. احمدی، علی (۱۳۹۸)، کتاب‌شناسی سفرنامه‌های حج مسلمانان هند، فصلنامه میقات حج، پیاپی ۱۰۷، ص ۲۰۳-۲۲۴.
۲. جونپوری، اعتصام‌الدین (۱۳۹۷)، شگرف نامه ولایت، به اهتمام امید سپهری راد، بجنورد: بیژن یورد.
۳. خامه یار، احمد (۱۳۹۸)، انیس الحجاج صفی بن ولی قزوینی؛ راهنمای مصور سفر دریایی حج از هند، فصلنامه میقات حج، پیاپی ۱۰۷، ص ۲۹-۶۰.
۴. شوشتری، میر عبدالطیف خان (۱۳۶۳)، تحفه العالم، به اهتمام صمد موحد، تهران: کتابخانه طهوری.
۵. ططری، علی (۱۳۸۳)، کمپفر، سفرنامه نویسی متفاوت، پیام بهارستان، ش ۴۳، ص ۷-۹.
۶. عبدی، لیلا (۱۳۹۸)، سفرنامه حج غلام الحسین پانی پتی از هندوستان (سال ۱۳۵۳ق)، فصلنامه میقات حج، پیاپی ۱۰۷، ص ۱۰۳-۱۴۰.
۷. فاروقی، فواد (۱۳۶۱)، سیری در سفرنامه‌ها، تهران: موسسه مطبوعاتی عطایی.
۸. فرجی، مهدی و رضا نصیری حامد (۱۴۰۰)، سفرنامه‌های فارسی هند؛ نخستین روایت گران نظام مشروطه انگلیس (مطالعه موردی: شگرفنامه ولایت، تحفه العالم و مسیر طالبی)، نشریه مطالعات شبه قاره، سال ۱۳، ش ۴۱، ص ۲۱۳-۲۳۴.
۹. کدخدای طراح، مهدی و دیگران (۱۳۹۷)، واژه‌های هندی در تحفه‌العالم، پژوهش‌های نظم و نثر فارسی، سال اول، ش ۳، ص ۲۵-۵۴.
۱۰. منشی اسماعیل (۱۳۹۹)، سفرنامه منشی اسماعیل به انگلستان (۱۱۸۵ ق / ۱۷۷۱م)، به کوشش امید سپهری راد، بجنورد: بیژن یورد.
۱۱. میرزا ابوطالب خان (۱۳۶۳)، مسیر طالبی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.